ТҮРКІТАНУ / №7 ДӘРІС

Түркі тілдерінің классификациясы теориясы

Лингвистикалық белгілер · ғылыми модельдер · тілдік топтар

Дәріскер: ф.ғ.д., профессор
Авакова Раушангул Амирдиновна

Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері

ДӘРІСТІҢ МАҚСАТЫ

Түркі тілдерін топтастырудың негізгі ұстанымдарын, Радлов, Самойлович және Баскаков жіктеулерін, тілдік топтардың фонетикалық және морфологиялық белгілерін түсіндіру.

ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІ

01 Жіктеудің лингвистикалық және географиялық негіздерін ажыратады.

02 Үш ғалымның классификация модельдерін салыстырады.

03 Түркі тілдерінің негізгі топтарын атайды.

04 Фонетикалық және морфологиялық белгілерді мысалмен түсіндіреді.

Тілдерді топтастыру қандай белгілерге сүйенеді?

Классификация бір ғана белгімен емес, бірнеше тілдік және тарихи дерекпен негізделеді.

Фонетикалық

Дыбыс сәйкестіктері: d / z / y, r / z

Морфологиялық

Есімше, көсемше, шақ және септік тұлғалары

Лексикалық

Сөздік қор мен тарихи ортақтық

Географиялық-этнографиялық

Таралу аймақтары және тарихи қауымдар

Түркі тілдерін жіктеген үш зерттеуші

01

В. В. Радлов

Географиялық-генетикалық

4 негізгі топ

02

А. Н. Самойлович

Фонетикалық изоглоссалар

6 тілдік топ

03

Н. А. Баскаков

Тарихи-лингвистикалық және генеалогиялық

2 ірі бұтақ

Географиялық-генетикалық жіктеу

Радловтың үлгісінде түркі тілдері төрт негізгі топқа бөлінеді.

ШЫҒЫС

Алтай, хакас, тыва, шор

БАТЫС

Қазақ, татар, башқұрт, қырғыз, ноғай

ОҢТҮСТІК

Түрік, әзербайжан, түркімен

СОЛТҮСТІК

Якут (саха) тілі

Алты топ және фонетикалық изоглоссалар

Тілдік сәйкестіктер мен дыбыстық өзгерістер жіктеу өлшемі ретінде қолданылады.

r-тобы

Бұлғар / чуваш

d-тобы

Урянхай / тыва

z-тобы

Хакас

y-тобы

Солтүстік-батыс / қыпшақ

tag-тобы

Шағатай / қарлұқ

tağliq-тобы

Оңтүстік-батыс / оғыз

Бір түбірдің дыбыстық сәйкестіктері

adaq → **azaq** → **ayaq**

d сәйкестігі — z сәйкестігі — y сәйкестігі

d / z / y — Салыстырмалы-тарихи фонетиканың негізгі белгісі

r / z — Бұлғар тобын өзге түркі тілдерінен ажыратуда маңызды

Тарихи-генеалогиялық жіктеу

Модельде түркі тілдері екі ірі бұтақ арқылы жүйеленеді.

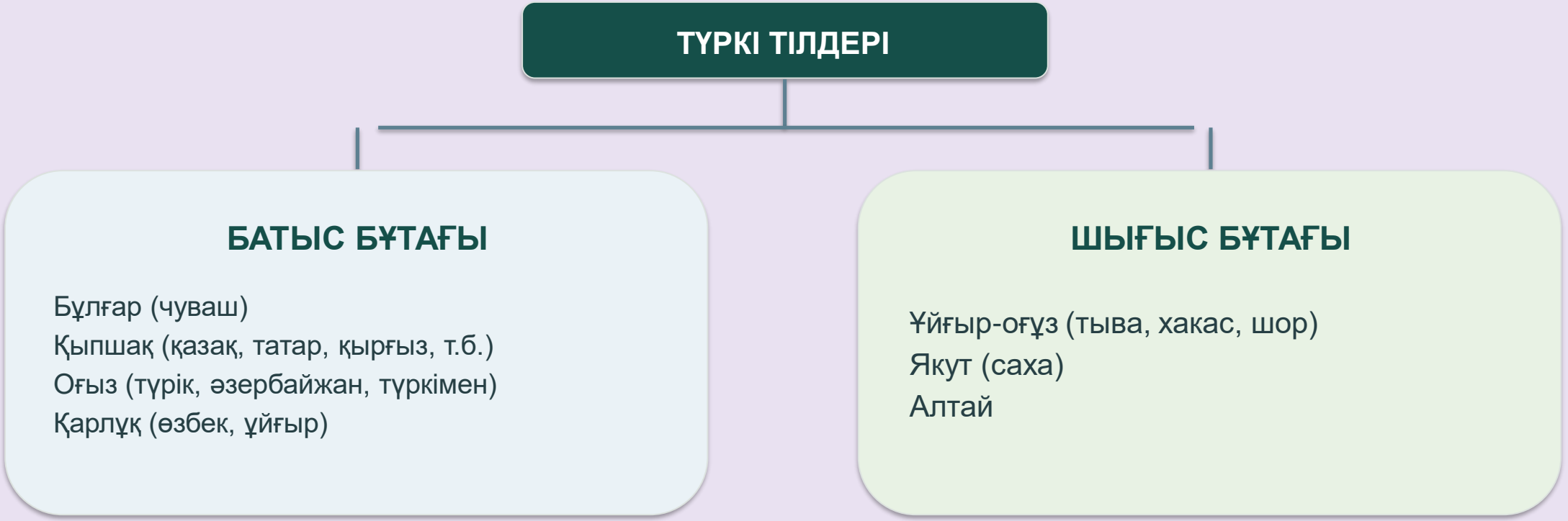

Үш классификацияның айырмашылығы

Модель	Негізгі өлшем	Құрылымы	Ерекшелігі
В. В. Радлов	География + тарихи жақындық	4 топ	Аймақтық таралу басым
А. Н. Самойлович	Фонетикалық изоглоссалар	6 топ	d/z/y және r/z сәйкестіктері
Н. А. Баскаков	Тарих + генеалогия	2 бұтақ, бірнеше топ	Тіл тарихы мен этногенезді ұштастыру

Түйін: модельдер тілдік туыстықты әртүрлі ғылыми өлшем арқылы түсіндіреді.

Негізгі тілдік топтар және өкілдері

Бұлғар	Чуваш	**r / l сәйкестігі**
Қыпшақ	Қазақ, татар, қырғыз, ноғай	**ayaq; -ған/-ген**
Оғыз	Түрік, әзербайжан, түркімен	**göz, dağ; -acak/-ecek**
Қарлұқ	Өзбек, ұйғыр	**-ни; -япти**
Сібір	Тыва, хакас, шор, саха	**adaq / azaq үлгілері**

Чуваш тілінің өзіндік фонетикалық сипаты

r **l**

Басқа тілдердегі z және š дыбыстарымен сәйкестіктер

Негізгі белгілері

- r-ацизм (r / z сәйкестігі)
- l-ацизм (l / š сәйкестігі)
- Түркі тілдері ішіндегі айрықша тарихи-фонетикалық топ

Солтүстік-батыс тілдердің ерекшеліктері

Фонетикалық белгілер

d → y	ayaq
ж / й	жол / yol
tağ → tau/taw	соңғы ғ/г өзгерісі

Морфология

Көсемше
-ғалы / -гелі

Есімше
-ған / -ген

Оңтүстік-батыс тілдердің белгілері

ФОНЕТИКА

k → g t → d

Мысалдар: göz, dağ
Сөз басындағы ұяңдану; d → y (ayak).

МОРФОЛОГИЯ

-an / -en

Осы шақ есімшесінің тұлғалары

-acak / -ecek

Келер шақ формалары

Оңтүстік-шығыс тілдердің ерекшеліктері

01 Сингармонизм

Өзбек тілінде үндестік жүйесінің әлсіреуі немесе өзгеруі байқалады.

02 Фонетика

Кейбір формаларда сөз соңындағы ғ/г сақталады: tağ / toğ.

03 Морфология

Табыс септігі: -ни / -ди; осы шақ: -япти / -ятған.

Архаикалық дыбыс белгілерінің сақталуы

adaq

немесе

azaq

Басты сипаттар

• Архаикалық d дыбысының сақталуы немесе z-ға ауысуы.

• Сөз басындағы дауыссыздардың регрессивті ассимиляциясы.

• Тыва, хакас, шор сияқты тілдермен байланыстырылады.

Тілдік топтардың салыстырмалы белгілері

Топ	Басты фонетикалық белгі	Морфологиялық белгі / мысал
Бұлғар	r/z және l/š	Чуваш тілінің ерекше тарихи жүйесі
Қыпшақ	ayaq, жол / yol, tau/taw	-ғалы/-гелі; -ған/-ген
Оғыз	k → g; t → d; ayak	-an/-en; -acak/-ecek
Қарлұқ	Үндестік әлсіреуі; tağ/toğ	-ни/-ди; -япти/-ятған
Сібір	adaq / azaq	Архаикалық дыбыстық белгілер

Жіктеуді салыстырудың үш қадамы

1

Тілдік дерек

Фонетикалық сәйкестіктерді, морфологиялық тұлғаларды анықтау.

2

Ғылыми үлгі

Белгіні Радлов, Самойлович немесе Баскаков үлгісімен салыстыру.

3

Қорытынды

Тілдік топты негіздеу және модельдің шектеуін көрсету.

Түркі тілдерінің жүйесі: ортақтық пен айырмашылық

1. Түркі тілдерін топтастыру бірнеше ғылыми принципке сүйенеді.
2. Радлов географиялық, Самойлович фонетикалық, Баскаков тарихи-генеалогиялық қырды айқындады.
3. Әр тілдік топты сипаттауда дыбыстық және грамматикалық белгілер маңызды.

Негізгі түйін

Түркі тілдерінің жіктелуі — тарихи туыстықты тілдік деректер арқылы түсіндірудің ғылыми жолы.

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

01 Түркі тілдерін жіктеудің негізгі принциптері қандай?

02 Радлов тілдерді қандай төрт топқа бөлді?

03 Самойлович үшін d/z/y және r/z белгілерінің рөлі неде?

04 Баскаковтың екі ірі бұтағы қалай аталады?

05 Қыпшақ және оғыз топтарының фонетикалық айырмашылығын түсіндіріңіз.

06 Қарлұқ пен Сібір топтарының басты белгілері қандай?

Пайдаланылған дереккөздер

01 №7 дәріс. «Түркі тілдерінің классификациясы теориясы». Берілген оқу материалы, 2 бет — негізгі мазмұн көзі.

02 **Баскаков Н. А.** Тюркские языки. — Москва: Издательство восточной литературы, 1960. — 246 с.

03 **Богородицкий В.А.** Введение в татаро-башкирское языкознание. – Казань, 1934.

04 **Радлов В.В.** К вопросу об уйгурах. – Санкт-Петербург, 1893.

Пайдаланылған дереккөздер

05 **Самойлович А.Н.** Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петроград, 1922.

06 **Щербак А.М.** Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 203 с.

07 **Менгес К.Х.** Введение в сравнительную грамматику тюркских языков. – Москва: Едиториал УРСС, 2002. – 200 с.

08 **Аманжолов А.С.** Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.